

Лит.: Нерсесянц В. С. Юриспруденция: введение в курс общей теории права и государства. М., 1998; Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Х., 2002; Рабінович П. М. Сутність праворозуміння // Право України, 2007, №9; Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена. К., 2007; Максимов С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності. В кн.: Правова система України: історія, стан, перспективи: у 5 т. Х., 2008, т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина; Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні // Право України, 2010, №4; Алексі Р. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму). М., 2011; Петришин О. Праворозуміння у вітчизняній теорії права: загальносоціальний контекст // Філософія права і загальна теорія права, 2012, №1; Честнов И. Л. Постклассическое правопонимание. СПб., 2012; Неклассическая философия права: вопросы и ответы / под ред. А. В. Стовбы. Х., 2013; Рабінович С. П. Юснатуралізм у філософії права. К.; Х., 2013; Цвік М. В. Право як система повторюваних юридично оформлених суспільних відносин / передмова та ред. В. Смородинського // Філософія права і загальна теорія права, 2014, №1–2.

С. І. Максимов.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ – сукупність суб’єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових настанов, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формуються ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки,

бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи.

За посередництвом правових ідей та теорій, почуттів та емоцій норми права, ін. правові явища оцінюються з погляду життєвих потреб та інтересів людей і суспільства, справедливості, формується настанови на правову поведінку, уявлення щодо критеріїв ефективності правового регулювання, шляхів реформування та вдосконалення законодавства, судово-правової системи, юридичної практики. У демократичній державі стрижнем П. є визнання принципу верховенства права; життя і здоров’я, честі і гідності, недоторканності і безпеки людини як найвищої соціальної цінності; беззастережна повага до прав людини і громадянина як невіддільних від особи можливостей, що становлять юридичний фундамент життєдіяльності людини.

Для П. характерні такі ознаки.

1. П. є одним із різновидів суспільної свідомості. Поряд з ін. формами суспільної свідомості (філософською, релігійною, моральною, політичною, естетичною) їй властиво відображувати певний аспект навколишнього світу – правову дійсність. П. неможливо механічно розділити з мораллю та політичною свідомістю – ці види свідомості взаємно проникають, доповнюють і підкріплюють одна одну. Водночас П. має певні специфічні риси, що дозволяє розглядати її як відносно самостійне явище.

2. Носіями П. є суб’єкти права: особистість, громадські об’єднання, політичні партії, державні органи та їх посадові особи, юристи-науковці, юристи-практики, суспільство в цілому.

В П. відбиваються ставлення суб'єкта до права, юридичної практики, поведінки (діяльності) ін. суб'єктів правовідносин, їх оцінка. П. виявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи.

3. Об'єктом пізнання П. зазвичай є чинне право в усій багатоманітності його виявів (право, правові відносини, правова поведінка або діяльність, практика реалізації права тощо). Разом з тим вона може містити в собі оцінку права минулого (аналіз правових пам'яток, наприклад, римського права, «Руської Правди») або формувати уявлення про бажане право.

4. П. є одним із найважливіших чинників розвитку праворозуміння. У праві неминуче виникають певні прогалини, внутрішні суперечності. Аналіз, оцінка права і практики його застосування дають змогу виявити існуючі недоліки. З урахуванням негативних оцінок формуються пропозиції щодо вдосконалення окремих правових норм або цілих сегментів права (інститутів і галузей). Іноді, насамперед на етапах трансформаційних змін суспільства, переходу до нової моделі державності, чинне право заходить у суперечність з об'єктивною необхідністю розроблення нових підходів до регулювання суспільних відносин, що спонукає суспільство до пошуку нового бачення змісту права. Одержані напрацювання об'єднуються в різних правових теоріях, концепціях. Таким чином, в історії розвитку права складаються різні школи права – природно-правова, історична, позитивістська, класова, психологічна та ін., які

застосовували різний методологічний інструментарій до пізнання права, по-різному його розглядали і оцінювали. На певних етапах розвитку суспільства П. може виступати як одна з форм права.

5. П. можна розглядати як своєрідний механізм саморегуляції поведінки (діяльності) людей, що пояснюється її здатністю орієнтувати суб'єктів права в різних правових ситуаціях, робити правомірний вибір, приймати юридично значущі рішення щодо додержання або порушення права.

За своїм змістом П. є складним системним правовим явищем. Компоненти, що утворюють її (ідеї, теорії, концепції, почуття, емоції, настрої, настанови тощо), структурно об'єднуються у правову психологію і правову ідеологію.

Правова психологія – це сукупність настроїв, почуттів, емоцій, переживань із приводу права, окремих правових явищ. У цілому – це стихійна, несистематизована і найпоширеніша форма усвідомлення права, яка певною мірою притаманна всім суб'єктам і може виникнути з приводу будь-якого правового явища. Особливість правової психології визначається ще й тим, що вона містить елементи несвідомого (інтуїція, психологічний афект, звичка, збудження, паніка та ін.), що зумовлені певними фактами навколишнього світу, вплив яких на свою поведінку людина зазвичай не усвідомлює.

У структурі правової психології вирізняють такі елементи:

1) сталі й динамічні. До сталих компонентів відносять: знання права, правові стереотипи, звичаї, традиції, самооцінку особи. Динамічні компоненти

(настрої, почуття, хвилювання) становлять найбільш нестабільну складову правової психології;

2) пізнавальні (правові емпіричні знання, уявлення, погляди) і емоційні (правові емоції, почуття, настрої).

Правова ідеологія – це сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, в т. ч. філософське, осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища, що має власну цінність. Прикладом правової ідеології є вчення природно-правової, позитивістської, класової та ін. теорій права.

У правовій ідеології можуть відбиватися інтереси великих соціальних груп (класів, професійних, релігійних, етнічних), хоча будь-яка правова теорія завжди формулюється конкретним науковцем. В основі діяльності політичної партії завжди лежить певна політико-правова ідеологія. Більше того, розвиток будь-якої держави і навіть регіонального об'єднання держав передбачає наявність такої ідеології (національної ідеї). У цілому політико-правова ідеологія розвинутих держав відображається передусім у конституції країни.

За суб'єктами (носіями) П. поділяється на індивідуальну, групову, масову та суспільну. Щоправда, суспільна, групово та масова П. не існує поза індивідуальною, а правосвідомість окремого індивіда, у свою чергу, зумовлюється груповою, суспільною та масовою свідомістю.

Індивідуальна П. – це система особистих поглядів, уявлень, почуттів із приводу права. Вона формується під

впливом індивідуальних обставин життя і психофізіологічних особливостей, освіти і соціального стану, навколишнього середовища і залежить від рівня правової освіти особи.

Групово П. існує на рівні різних соціальних груп (політичних партій, громадських об'єднань, профспілкових організацій та ін.), верств населення і відображає специфіку відповідної групи. На процес її формування впливають спільність інтересів, традицій, умов життя, схожість сприйняття державно-правового буття, а також авторитет лідера групи. Діапазон відмінностей П. різних груп може бути надзвичайно широким: від можливості створювати тимчасові союзи для досягнення спільної мети (наприклад, передвиборчі блоки або утворення парламентської більшості із представників різних фракцій) до прямого протистояння між ними.

Від групової слід відрізнити масову П., характерну для нестабільних, тимчасових громадських утворень, наприклад, натовпу, учасників мітингів, демонстрацій. Масовій П. не властиве досягнення згоди учасників таких утворень з широкого кола правових питань, ці об'єднання мають ситуативний, нестійкий характер.

Суспільна П. притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Вона зумовлена як індивідуальною, так і груповою П. Суспільна П. як результат розумової діяльності відповідного суб'єкта позначається на індивідуальній і груповій свідомості лише частково.

Із погляду глибини відображення правової дійсності вирізняють 3 рівні П.

Побутова (емпірична) П. – найпоширеніший рівень П., який формується на основі повсякденного досвіду людей у сфері правового регулювання і значною мірою залежить від здобутої правової освіти. Як правило, вона має емоційний, поверховий характер, отже, в її структурі домінує права психологія, а емоційне сприйняття дійсності превалює над раціональним. Оскільки побутова П. формується на основі повсякденного досвіду особи, то вона передбачає встановлення лише зовнішніх зв'язків між правовими явищами, не зачіпаючи його сутності.

Професійна П. притаманна юристам-професіоналам. Вона формується внаслідок одержання спеціальної професійної (юридичної) підготовки, а також під час роботи в юридичній сфері. Носії професійної П., як правило, володіють не тільки спеціалізованими, конкретизованими знаннями чинного законодавства, а й вмінням, навичками його застосування. Професійній П. внаслідок спеціалізації юристів властивий диференційований характер. Найвищий рівень П. серед юристів-практиків притаманний суддям, які у ході відправлення правосуддя стикаються з найрізноманітнішими правовими і пов'язаними з правом явищами.

Наукова, теоретична П. притаманна науковцям, викладачам вищих навчальних закладів юридичного профілю, які займаються теоретичною розробкою загальних або галузевих правових проблем. Вона передбачає не тільки наявність юридичної освіти, а й уміння оперувати правовими категоріями, принципами, теоріями, концепціями, здійснювати широкі й глибокі узагаль-

нення правового матеріалу, тобто має систематизований, комплексний характер. Сутність та особливості наукової П. розкриваються також через співвідношення її структурних елементів – у ній права ідеологія превалює над правовою психологією.

У цілому взаємодія права і П. має конструктивний характер. Однак на певних етапах розвитку держави і права можуть створюватися історичні передумови для формування дефектної П., яка є антиподом високої правової культури. Деформація П. виявляється у викривленні уявлень про цінність права. Традиційно її зводять до правового нігілізму. Проте він є лише одним із різновидів цього явища. Ін. проявами дефектної П. є правовий інфантизм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм та «переродження» П. Спільним для всіх видів деформації виступають права неосвіченість, низький рівень П. та політико-правова культура суб'єктів права.

Лит.: Калиновський Ю. Ю. Вплив ментальності та історичних традицій на правосвідомість українського суспільства // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. Х., 2003, вип. 3 (18); Права культура в умовах становлення громадянського суспільства / за ред.: Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Х., 2007; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність. Х., 2008; Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Х., 2009; Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання. Х., 2014.

І. В. Яковюк.